

УЧИТЕЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Світлана ЖИЛА,

доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови, літератури та журналістики Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

ЮВІЛЕЙНИЙ РІК УРОКІВ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ (Вивчення роману Василя Шкляра «Заячий костел»)

У статті розглянуто особливості уроку позакласного читання як складника літературної освіти учнів, запропоновано урок позакласного читання в 11 класі за романом Василя Шкляра «Заячий костел».

Ключові слова: урок позакласного читання, Василь Шкляр, «Заячий костел», орієнтовний план вивчення роману, фрагмент бесіди, підсумкова бесіда.

У цьому році урокам позакласного читання виповнюється 70 років. Ми пам'ятаємо: Ніна Волошина засвідчила, що така організаційна форма як уроки позакласного читання з'явилися у 1954–55 навчальному році.

Позакласне читання як складник літературної освіти учнів, що регулюється навчальними програмами з предмета для загальноосвітніх і профільних шкіл, виявився плідним для формування їхньої національної свідомості. Уроки позакласного читання характеризуються використанням не тільки різноманітних матеріалів і художніх текстів з української літератури, а й з різних царин науки й мистецтва, відзначаються високим ступенем інтеграції й синергії.

Праці провідного українського науковця-методиста Н. Волошиної, присвячені особливостям уроків позакласного читання, дають підстави зробити висновок, що ця організаційна форма є багатоскладовою й поліфункційною, динамічною, живою, неповторною. Саме вона великою мірою компенсує ті втрати найсучасніших знакових творів, які відсутні в програмах з української літератури, особливо в старших класах профільної школи. Ніла Волошина писала, що позакласне читання містить в собі: «...ознайомлення з творами, рекомендованими програмою; розширене читання творів письменника, який вивчається за програмою, з метою поглибленого сприймання творчості і його епохи. Ці два види позакласного читання керуються і спрямовуються учителем, проводяться відповідно до програми з літератури. Є ще одна форма позакласного читання – стихійне самостійне читання. Воно менш за все кероване, але в ньому найяскравіше

проявляються уподобання читача, спрямованість інтересів особистості, її внутрішній світ» [1, с. 121].

Мудрі вчителі-словесники відстежують стихійне самостійне читання своїх вихованців, просяють на ситі художні тексти й відбирають із них справжні «золоті злитки». Ми, скажімо, знаємо, що хлопці – учні старших класів сьогодні (у це наше воєнне лихоліття) люблять читати, як і бійці на фронтах, романи Василя Шкляра: «Чорний ворон» («Залишенець»), «Маруся», «Троща», «Характерник», повість «Чорне сонце».

У вересні 2024 року вийшов з друку новий роман Василя Шкляра «Заячий костел» – патріотичний, гостросюжетний, динамічний, драматичний, такий, що має необмежені можливості для плідної й цікавої роботи на уроках позакласного читання в старших класах загальноосвітніх шкіл. Думаємо, що й ця його книга стане бестселером як в Україні, так і Литві. «Заячий костел» – це зброя проти зневіри й розчарування, в умовах війни – це вагомий інструмент проти стресу, подолання жахів війни й безнадії.

До слова, після того, як литовці прочитали роман Василя Шкляра «Троща», вони захотіли, щоб про їхній опозиційний рух Опору також дізнався світ і запросили українського письменника до Литви, познайомили з живими тоді партизанами, справжніми, не ряженими – майже сторічними дідуганами, показали бункери, водили партизанськими стежками й розповідали про особливості спротиву тоталітарній системі в Анікшайському краї. П'ять років Василь Шкляр працював над темою; вивчав повстанський рух у Литві, читав спогади її учасників, консультувався з істориками. І народився твір, де багато драми, а ще більше якоїсь насолоди. За словами автора, він створив світ, який населяють правдиві герої.

Під час презентації «Заячого костелу» Василь Шкляр зізнався читачам, що в історії нашої боротьби УПА є такі цікаві факти, як рейди. Рейди проводилися рідними теренами (скажімо, УПА 1944 року провела на Волині 800 рейдів – це за радянськими джерелами) і за кордон: в Чехословаччину, Румунію, Польщу і аж до Німеччини. 1950 року провід УПА вирішив зробити рейд на Литву. На Волині підготували групу упівців на рейд (очолював її Рибалка). Повстанці вирушають у похід через Білорусію. Але чи то зрада, чи військові гарнізони, розташовані у тих місцях, де мала пройти волинська група, роблять цей перехід неможливим. Учильник ухвалює рішення повертатись назад, але дозволяє йти в Литву лише одному й наказує другові Лютасу обійняти литовських побратимів.

Василь Шкляр, який ніколи не задовольняється освоєними художніми територіями, потребує нових подієвих просторів. У новому романі «Заячий костел» події відбуваються в Україні, Чехословаччині, Угорщині й Литві.

Розповідь у творі ведеться від першої особи. Читач сприймає голос із «я» як правдиву, природну оповідь. Твориться демократичний простір. Читачеві комфортно слухати наратора й обмінюватись із ним своїми думками і почуттями.

Ольга Токарчук у Нобелівській лекції в Стокгольмі «Чутливий наратор» (2019 року) ствердила: «Думаю, що нарація, ведена від першої особи, є вельми характерною для сучасної оптики, у якій індивід виконує роль суб'єктивного центру світу. Цивілізація Заходу значною мірою збудована і сперта саме на відкритті «я», що становить одну з найважливіших мір дійсності. Людина є головним актором, а її судження – попри те, що одні з багатьох – трактуються завше поважно і з увагою. Здається, що оповідь, введена від першої особи, є одним із найбільших відкриттів людської цивілізації, її читають з пошаною і обдаровують довірою. Той вид оповіді, коли бачимо світ очима якогось «я» і слухаємо світ від його імені, як жоден інший, пов'язує з наратором і наказує зайняти його неповторну позицію» [2, с. 185].

Василь Шкляр у романі також зазначає про дію якогось особливого ефекту письмової сповіді.

Розповідь у «Заячому костелі» ведеться від колишнього литовського партизана Йонаса Свілайніса, на прізвище Лютас (Лев), який воював спочатку в УПА, а потім у Литві, щоб перешкодити встановленню радянського тоталітарного режиму в краї. Доживши до того

віку, «що вже начебто й соромно жити далі» (майже до 100 років – С. Ж.), старий партизан, свідомий себе і своєї долі, тче неповторний візерунок боротьби лісових братів проти радянських функціонерів. Він оповідає, що для роботи в підпіллі залишилися найбільш стійкі і морально витривалі. В анотації до роману написано: «Відверта розповідь несподівано й для нього самого переростає у сповідь, повну таємниць, містичних осягнень, інтимних одкровенень. За всім цим пульсує, як течія Святої Ріки, невтолима жага свободи, природне прагнення людини бути самостійним творцем власної долі й навіть того непідвладного дива, що зветься коханням» [3].

Це окрема людська історія і людське життя, це героїчно-відчайдушний спротив останніх лісових братів Анікшайського краю у повоєнній Литві (40 – 50-ті роки ХХ століття).

«Заячий костел» – це композиційно складне художнє утворення, системно організована цілісність, яка складається із трьох частин: «Коли Бог заплющує очі» (22 розділи), «Егле – королева вужів» (23 розділи) і «Жертовний камінь» (18 розділів), до яких додано «Коментар Стасіса Довідайтаса» та «Післяслово», а ще «Подяки».

Події в першій частині відбуваються переважно в Україні: митарства Йоніса Свілайніса в Радянській тюрмі, де каторжники в шахтах добували вугілля, втеча з в'язниці на Донеччині, зустріч із Демидом Харитоновичем (Тарасом), який вочевидь належав до ОУН (Організації українських націоналістів), яка в 1940 – 1950-х роках мала на Донбасі розгалужену мережу. Далі дорога: станції Тропа – Куп'янськ – Полтава – Здолбунів – Ковель, а ще далі – партизанський бункер на Волині, дружба з Байдою, розповідь українського побратима своєї історії спротиву й їхня боротьба з ворогами України. А потім знову дорога Йоніса-Лютаса спочатку з друзями і керівником групи (12 побратимів нагадували 12 апостолів) лісовими й болотяними стежками Волині в бік Берестейщини, а далі за мапою Рибалки Лютас мандрував сам Білоруссю. Маршрут, накреслений Рибалкою в саморобній карті, закінчувався Друскінінкаєм. Йоніс Свілайніс, який ще з гімназії знав географію і «бачив мапу Литви із заплученими очима, тож накреслив цю дорогу давно: Друскінінкай – Алітус – Кайшядоріс – Укмерге – Кавараскас і нарешті Свята Річка, Швянтої, на берегах якої лежить Анікшай» [3, с. 137]. Цю дорогу Лютас подолав.

Події в другій і третій частинах кояться в Литві. Йоніс Свілайніс зустрів литовських партизанів, розповів їм про боротьбу українських побратимів, приніс листівки-звернення до литовців із закликом єднатися з визвольним рухом українських повстанців; триматися разом скрізь і завжди, хай то буде війна, Сибір чи концтабір.

Цікавими, на наш погляд, є міркування Йонаса Цибуліса, лісового товариша Йонаса-Лютаса:

– «Ми з українцями сиділи. Їх там найбільше було. Де не підеш, скрізь їхня мова. Наче вона там була державна, уявляєш?

Я уявляв. Ми з ним про це вже не раз говорили ...

– Якщо яка голодовка чи бунт, ми з українцями разом. Ну, було там ще багато естонців, латвійців, вірмени були, інші кавказці, але жодного білоруса, ти уявляєш?» [3, с. 143-144].

Естетично-художня модель «Заячого костелу» – це поєднання реалістичної, неоромантичної, експресіоністичної, екзистенціальної художніх систем, що засвідчує синкретизм художнього мислення її автора. На нашу думку, в романі домінують риси екзистенціальної художньої системи, де герої завжди стоять перед проблемою вибору. Людина є вільною від природи; її особистий вибір (як жити?) – провідна тема екзистенціалізму; вибираючи між добром і злом, різними типами поведінки у світі, вона найбільш повно виявляє себе, вибирає власну сутність. Наприклад, у творі «Заячий костел» є потрясна оповідь про вибір підлітком – вибір як життєва необхідність. Одного разу селян погнали в район для розпізнання вбитих повстанців. Серед них був хлопчик зі своєю

матір'ю, які «вже були навчені, що, хоч би як там було, треба вдавати, що ти нікого не знаєш» [3, с. 74]. Лежало четверо вояків. Хлопець дивився, але не пізнавав: «А потім він почув, як скрикнула мати. Її ніхто не почув, тільки він, Байда, міг почути цей нутряний зойк, бо він пам'ятав його ще відтоді, як був у матиному лоні. Від того зойку Байдин погляд злився з поглядом матері, і він побачив свого батька з чужим обличчям, бо мертві лицем не схожі на себе живих, але він його упізнав. Нехтуючи засторогою, Байда звільна, показуючи, що нікого не боїться, підійшов до вбитого і став на коліна. Взяв його зігнуту в лікті руку, наче хотів поцілувати, але задубіла холодна рука не піддалася. «Атец?» – запитав котрийсь із чужинців. Байда не вважав за потрібне йому відповідати. Він перехрестився, відійшов до матері, обняв її і заплакав. Вони обоє плакали так, як плачуть двоє людей, які лишилися на світі самі» [3, с. 74-75].

За цей вибір і Байда, і його мати поплавилися: їх вивезли на Сибір. Мати в чужому краї прижилася, а син «місця собі не знаходив, хоч тайга та була безкрая» [3, с. 75]. І знову Байда перед вибором: залишатися в Сибіру чи повертатися додому, хоча «дому» у нього вже не було (батько і два старші брати, які воювали, загинули). Байда дістався в Україну і домівкою йому став ліс.

Лютас згадує смішну історію, яку йому розповів Байда, і знову про вибір. Упівець якось зайшов до своїх добрих знайомих переночувати в повітці, його добре зустріли, господиня винесла Байді кожуха, спекла коржа й подала ще гарячого разом з горням молока. Але чоловік помітив, що молодиця дивиться на нього не тими очима.

Байда сьомим чуттям зрозумів, що перебуває в межовій ситуації, що опинився у ворожому й абсурдному середовищі, що перебуває на межі життя і смерті, але не став тікати, бо його розібрала цікавість, а що буде далі. Він придурився, що спить. Господиня забрала горня, в якому колись було отруєне молоко. А через дві чи три години зайшли троє чоловіків, щоб зв'язати бандита, і коли вони зійшлися до купи, запрацював автомат, Байда по трупах військових вискочив з повітки, плигнув на підводу й помчав до лісу на возі. Це яскравий зразок такого поняття екзистенціалізму як стоїцизм – стійкість, твердість у життєвих випробуваннях, здатність протистояти злу-зраді колишніх друзів. Василь Шкляр під час презентацій своїх книжок не раз говорив: «Українці любили воювати весело і навіть помирати весело».

Стоїцизмом наділені багато героїв «Заячого костелу»: Лютас, дідусь Андрюс, бабуся Раймонда, дядько Антанас, дядечко Міколас, однокласник Йонаса Свілайніса Рамунас на прізвище Спіргас, Дайнюс, Думас, Клаюнас, Кастантас, які не зламалися під натиском ворожої тоталітарної системи, здатні проявити силу волі в боротьбі з радянським режимом, пожертвувати собою заради ідеї.

Дуже часто Василь Шкляр, описуючи сцени героїчного опору й українських, і литовських партизан, вибирає межові ситуації, в яких повстанці мобілізують внутрішні сили, стійкість, витривалість, аби вижити й продовжувати боротьбу, всупереч переважальним силам радянської адміністрації, НКВС, КДБ і підступності ворога. Письменник показує, що і воїни УПА, і литовські партизани того часу перебували в стані постійного опору й почасти недовіри, бо зрада чатувала на кожному кроці, але духом (цим Божим даром) не занепадали.

Зустрічаючи Різдво в бункері лісові брати говорять: «Волею фатуму вся Литовська держава пішла під землю, але вона є, є, є – живе, бореться і боротиметься доти, поки литовське сонце не розпорошить морок» [3, с. 413].

Доля поклала велику місію на повстанців, і вони її виконали. Партизани не тільки не нарікали на долю, а пишалися тим, що їм «випало щастя жити в цій підземній державі» [3, с. 413]. Письменник показує яскраві процеси самоформування своїх героїв через удосконалення свого внутрішнього світу. Кожен повстанець накреслив проєкт свого «Я» і реалізовував його, намагався бути відповідальним за себе і за інших, за свій вибір і за буття світу. Більшість повстанців знали, що воювати за самостійну Україну і самостійну Литву – це щастя і, якщо їм доведеться, то вони підуть знову: «Оце і є моє. Мати можливість обирати

те, що я хочу», – каже один із литовських партизанів [3, с. 414]. Автор відображає самодостатність існування лісових братів як певної духовної цінності, які мають бажання жити і боротися за щастя свого народу. З екзистенційних міркувань свобода є фундаментальною характеристикою людського буття, підґрунтям і внутрішньою сутністю екзистенції. Василь Шкляр показує борців за волю України й Литви навіть в радянських концтаборах як вільних людей, здатних до повстань. Українці й литовці в Норильську 1953-го року підняли повстання, коли повстанців викошували з кулеметів, шоста жіноча зона затулила їх живим щитом: «Їх обливали водою з пожежних рукавів, а вони кричали: «Воля або смерть!» Це були українки і литовки» [3, с. 349].

Подано орієнтовний план вивчення роману Василя Шкляра «Заячий костел» для учнів 11 класу:

1. Василь Шкляр – «літописець національного спротиву».
2. Історія написання твору.
3. Історичний контекст роману. Осмислення автором явища національного спротиву українців і литовців радянській тоталітарній системі після Другої світової війни. Відлуння війни у творі. Відчайдушна боротьба підпільників за самостійні держави.
4. Синкретизм художнього мислення письменника. Екзистенційні мотиви в романі як відгук на складність екзистенційної ситуації в післявоєнній Україні і Литві. Вибір героїв – скоритися й жити за законами тоталітарного нищівного суспільства чи боротися й нищити підвалини радянської системи.
5. Жанр твору. Героїчний епос українського й литовського народів.
6. Тематика і проблематика роману. Українсько-литовська тема боротьби проти радянського окупаційного режиму. Проблеми вибору, спротиву радянській окупації, проблема радянської колаборації, проблема зради і прощення, проблема повстання в радянських концтаборах, проблема дружби українського і литовського народів, проблема кохання.
7. «Заячий костел» як композиційно складне художнє утворення, системно організована цілісність. Змішування часових шарів. Багатовимірний художній світ роману.
8. Майстерне зв'язування сюжетних вузлів твору.
9. Позасюжетні елементи та їхня художня роль. Оригінальність назви роману.
10. Характеристика дійових осіб.
11. Ідейний зміст твору.
12. Мова роману. «В мові захована вся магія оповіді» (Василь Шкляр).

Пропонуємо фрагмент бесіди про національний спротив литовців окупаційній владі за текстом роману Василя Шкляра «Заячий костел»:

1. Прокоментуйте фрагмент твору про смерть батька Спіргаса 1946 року у великому бою двох загонів земляних братів з радянським гарнізоном [3, с. 328–329]; 22 розділ другої частини роману.
2. Про що свідчить лист матері Спіргаса із заслання?
«Синку, мій дорогий Рамунелісе, ти знаєш, що ніхто тебе не любить так, як я, тому пробачиш мені, але скажу тобі наостанок: помирай на рідній землі. Краще померти молодим за волю, ніж вік зв'язувати в неволі» [3, с. 320]; 21 розділ другої частини роману.
3. Чим вам запам'яталася операція нападу лісових братів на лікарню і визволення пораненого партизана Дайнюса? Що додавало сили та гонору Лютасу у цій операції? [3, с.300–312]; 20 розділ другої частини роману.
4. Прокоментуйте поведінку дядечка Миколаса під час наскоку цілого відділу російських солдатів зі щупами й ломачами на хутір в пошуках криївки. Чому дядечко Миколас запропонував повстанцям викопати в нього на хуторі бункер? [3, с. 321–324]; 22 розділ другої частини роману.

5. Назвіть наскрізні ідеї твору Василя Шкляра «Заячий костел». Доведіть, що ідея любові до рідного народу й землі є визначальною.

6. Чому в «Заячому костелі», як і в «Трощі», автор аналізує феномен моральної перемоги в ситуації фізичної поразки?

Підсумкова орієнтовна бесіда за романом Василя Шкляра «Заячий костел»:

1. Пригадайте заголовки прочитаних вами творів Василя Шкляра і прокоментуйте їх крізь призму мікроанотації текстів.

2. Чому новий роман письменника має таку дивну, несподівану навіть для автора, назву? Доведіть, що заголовок твору – це ключ, який є кодом художнього тексту. Запропонуйте до цього тексту власну назву. Свій вибір умотивуйте.

3. Прокоментуйте заголовки трьох частин роману: «Коли Бог заплющує очі», «Егле – королева вужів», «Жертовний камінь». Доведіть, що вони є концептуальними згустками, у яких запрограмована життєва функція персонажів.

4. В інтерв'ю Василь Шкляр сказав телеведучій Юлії Галушці, що «любить містику реалістичну». Назвіть містичні картини в «Заячому костелі». Яка із містичних сцен у творі вам подобається найбільше і чому?

5. У романі багато литовської міфології. Назвіть фрагменти, наповнені міфологією, які вас найбільше вразили і чому?

6. Розкажіть литовську казку «Егле, королева вужів» [3, с. 274]. Мистецтвознавці стверджують, що «Егле, королева вужів» – це не тільки казка, але й культурний архетип, який є джерелом натхнення для літератури, живопису, графіки, музики, кіномистецтва Литви. Як цим культурним архетипом скористався Василь Шкляр у романі «Заячий костел»? Назвіть найцікавіші епізоди в творі, пов'язані з цим архетипом. Прокоментуйте листи Ули й Егле, в основі яких лежить казка «Егле, королева вужів» [3, с. 282 – 283].

7. Литовський король Міндовг прийняв католицизм, а в душі залишився язичником, збудував капище заячому богу і таємно молився йому. Чому від цієї інформації Василь Шкляр веде літературний танок? Свою відповідь аргументуйте сторінками роману.

8. Порівняйте пантеон литовських богів з українським. Що в цьому пантеоні є спільним, а що відмінним? [3, с. 337].

9. Яку роль виконує уведена автором у роман біблійна легенда про Адама і Єву. Поясніть значення символу «яблуко» у Біблії. Інтерпретація біблійного символу «яблуко» в творі Василя Шкляра «Заячий костел». Доведіть, що «яблуко» – це символ, який має різні значення в різних культурах (знання, безсмертя, спокуса, гріх...).

10. Чи знаєте ви, що національний символ Литви – це білий лелека? Лелеку вважають в Литві символом щастя. Лелека для литовців і українців є символом щасливого дому й сімейного затишку. Обидві нації вважають гніздо лелеки біля будинку або на будинку добрим знаком, що приносить щастя.

11. Опишіть обійстя дідуса Лютаса Айвараса на хуторі. Чому дідусь Айварас замислив у Америці вимостити на колесі від воза лелече гніздо на високому стовпі? [3, с. 211].

12. Розкажіть про лелеку Броліса, який обіймав крильми Спіргаса й не хотів летіти від криївки в теплі краї. Прокоментуйте думку Спіргаса про лелеку: «Мені здається, Броліс у мені когось упізнав. Свого. Бачиш, він і повернувся раніше за інших. Сам повернувся. Ще ж холодно, тому й стоїть на одній нозі» [3, с. 434 – 438]; розділ 11 третьої частини роману.

13. Чому полоненому Лютасу у фіналі роману важливо було побачити білу лелечиху? Прокоментуйте фінальний фрагмент 18 розділу третьої частини роману [3, с. 480].

14. Хто зрадив Лютаса? Чому на початку роману партизан каже, що «Це був цвях у самісіньке серце», а в «Коментарі Статіса Довідайтаса» – «Бувають гріхи, на які навіть Бог заплющує очі»? [3, с. 10, 485].

15. Доведіть, що «Заячий костел» Василя Шкляра – це конденсатор української і литовської пам'яті.

Пропонуємо мистецьку бесіду, що має серію взаємопов'язаних питань, які розвиватимуть уміння та творчі здібності старшокласників:

1. Доведіть, що «Заячий костел» як художній твір високої проби приречений на успіх. Свої думки аргументуйте сторінками роману.
2. Уявіть, що Вам запропонували проілюструвати «Заячий костел». Запропонуйте підбірку ілюстрацій до роману. Запропонуйте словесний опис ілюстрацій.
3. Проаналізуйте оформлення обкладинки роману «Заячий костел». Поясніть символічність цієї ілюстрації.
4. Василь Шкляр «кінематографічний» письменник. Знайдіть риси «кінематографічного мислення» у романі «Заячий костел».
5. Запропонуйте режисерську концепцію фільму за романом Василя Шкляра «Заячий костел».
6. Чи дозволяють закони кінематографічного мистецтва зберегти літературну назву, чи необхідно глядачеві фільму запропонувати нову?
7. Підготуйте образне узагальнення улюбленого епізоду твору за допомогою словесної й кінематографічної метафор.
8. Підготуйте гру-фантазію «Лютас і Байда «у кадрі» мого ігрового кіно».

Робота над текстами художнього твору на уроці позакласного читання стимулює творчий потенціал старшокласників, розширює їхній читацький простір, розвиває культуру художнього сприймання літератури й суміжних мистецтв, фольклору, формує національну свідомість і самосвідомість, почуття національної гідності, патріотизму, громадянського обов'язку й честі.

Сьогодні, у 70-ту річницю свого існування, урок позакласного читання – це урок пізнання, на якому робляться мистецькі відкриття й реалізуються універсальні навчальні дії: дослідження, самопізнання, самореалізація, самоствердження.

Література

1. Наукові основи методики літератури. Навчально-методичний посібник / За редакцією доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної. Київ: Ленвіт, 2002. 344 с.
2. Токарчук Ольга. Чутливий наратор // Всесвіт. 2020. – № 1-2. С. 183-194.
3. Шкляр В. Заячий костел: роман / Василь Шкляр. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2024. 496 с.